

★ FREE DEMO

GPSC CLASS 1/2 MAINS 2026

Smart PDF Course — Free 20-Page Demo Sample

SUBJECT

જનરલ સ્ટડીઝ પેપર-

General Studies Paper I

- 20-page sample from the full handbook
- Original Gujarati typography preserved
- Buy full course for complete access — all subjects

FULL COURSE PRICE

Regular ~~Rs. 4,999~~

Rs. 299

-94%

BUY NOW Rs. 299

rzp.io/rzp/gpsc-rocket-2026

ભારતીય વારસો, ઇતિહાસ અને ભૂગોળનો સર્વગ્રાહી માર્ગદર્શક
(2026)

GPSC Class 1 & 2 Mains General Studies – Paper I: સંપૂર્ણ મેગા ગુજરાતી PDF Handbook

ભારતીય વારસો, ઇતિહાસ અને ભૂગોળનો સર્વગ્રાહી માર્ગદર્શક (2026 એડિશન)

WRITTEN BY

JOBPDFBOOK ACADEMY

JOBPDFBOOK ACADEMY

First Edition • 2026

GPSC Class 1 & 2 Mains General Studies – Paper I: સંપૂર્ણ મેગા ગુજરાતી PDF Handbook

Copyright © 2026 JOBPDFBOOK ACADEMY

Published by JOBPDFBOOK ACADEMY

All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced, distributed,
or transmitted in any form or by any means without prior written permission.

First Edition · 2026 · JOBPDFBOOK ACADEMY

વિષય-સૂચિ

01 પ્રકરણ ૧: ભારતીય સંસ્કૃતિનો ગાઢ અભ્યાસ અને જીવનમૂલ્યો

ભારતીય સંસ્કૃતિની પાયાની લાક્ષણિકતાઓ અને તેની વૈશ્વિક અસરોનું ઊંડાણપૂર્વકનું વિશ્લેષણ.

02 પ્રકરણ ૨: સિંધુ ખીણની સભ્યતાની કલા અને નગર આયોજન

હડપ્પન સંસ્કૃતિની સ્થાપત્ય શૈલી અને તેના આધુનિક શહેર આયોજન સાથેના સંબંધો.

03 પ્રકરણ ૩: મોર્યકાલીન અને મૌર્યોત્તર સ્થાપત્ય શૈલી

અશોકના સ્તંભોથી લઈને ગુફા સ્થાપત્ય સુધીની શૈક્ષણિક સમજૂતી.

04 પ્રકરણ ૪: ભારતીય મંદિર સ્થાપત્ય: નાગર, દ્રવિડ અને વેસર શૈલી

શાસ્ત્રીય મંદિર સ્થાપત્યના પ્રકારો અને રાજકીય પ્રોત્સાહનનો અભ્યાસ.

05 પ્રકરણ ૫: ભારતીય દર્શનશાસ્ત્ર અને તર્કવિદ્યા

પ્રાચીન વિચારધારાઓનો ઉદભવ અને લોકાયત પરંપરા.

06 પ્રકરણ ૬: સંગમ સાહિત્ય અને પ્રાચીન ભારતની પ્રશસ્તિઓ

દક્ષિણ ભારતના સાહિત્યિક ઇતિહાસનું જ્ઞાન.

07 પ્રકરણ ૭: યુરોપિયન સત્તાઓનું આગમન અને સંસ્થાનવાદ

યુરોપિયનોનું ભારતમાં આગમન અને તેમના આર્થિક શોષણની નીતિઓ.

08 પ્રકરણ ૮: ગાંધીવાદી સત્યાગ્રહ અને રાષ્ટ્રીય આંદોલનની ઉત્ક્રાંતિ

ગાંધીજીના વિચારો અને ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં તેમનું પ્રદાન.

09 પ્રકરણ ૯: આઝાદી પછીનું ભારત અને નહેરુવાદી મોડેલ

નૂતન ભારતનું ઘડતર અને લોકશાહી માળખાની સ્થાપના.

10 પ્રકરણ ૧૦: પ્લેટ ટેકટોનિક્સ અને ભૌતિક ભૂગોળના પાયાના સિદ્ધાંતો

પૃથ્વીની આંતરિક રચના અને ભૂસ્તરશાસ્ત્રીય પ્રક્રિયાઓ.

11 પ્રકરણ ૧૧: આબોહવાશાસ્ત્ર અને ભારતીય ચોમાસું

વાતાવરણની સંરચના અને ચોમાસાનું જટિલ તંત્ર.

12 પ્રકરણ ૧૨: દરિયાઈ સંસાધનો અને બ્લુ ઇકોનોમી

મહાસાગરોની આર્થિક અને વ્યૂહાત્મક સંભાવનાઓ.

13 પ્રકરણ ૧૩: વસ્તી વિષયક લાભાંશ અને માનવ ભૂગોળ

વસ્તી વિતરણ, સ્થળાંતર અને આર્થિક પડકારો.

14 પ્રકરણ ૧૪: ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ ૪.૦ અને ભૌગોલિક પરિવર્તન

નવી ટેકનોલોજીની ઉદ્યોગો અને વસાહતો પર અસર.

15 પ્રકરણ ૧૫: ટકાઉ વિકાસ અને વારસાનું જતન

પર્યાવરણીય લક્ષ્યાંકો અને સાંસ્કૃતિક સરક્ષણ.

16 પ્રકરણ ૧૬: આપત્તિ વ્યવસ્થાપન અને ભૌગોલિક જોખમો

આપત્તિ ઘટાડવાની વ્યુહરચના અને સરકારી માળખું.

01

CHAPTER • 01

પ્રકરણ ૧: ભારતીય સંસ્કૃતિનો ગાઢ અભ્યાસ અને જીવનમૂલ્યો

ભારતીય સંસ્કૃતિની પાયાની લાક્ષણિકતાઓ અને તેની વૈશ્વિક અસરોનું ઊંડાણપૂર્વકનું વિશ્લેષણ

19 મિનિટનું વાચન

પ્રકરણ ૧: ભારતીય સંસ્કૃતિનો ગાઢ અભ્યાસ અને જીવનમૂલ્યો

ભારતીય સંસ્કૃતિ એ માત્ર પરંપરાઓનો સમૂહ નથી, પરંતુ તે હજારો વર્ષોના ચિંતન, અનુભવ અને સાતત્યપૂર્ણ ઉત્ક્રાંતિનું પરિણામ છે. GPSC Mains જીએસ પેપર-૧ ના દ્રષ્ટિકોણથી, સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ એટલે માત્ર તથ્યોનું સ્મરણ નહીં, પરંતુ તેની પાછળ રહેલા સામાજિક, આર્થિક અને આધ્યાત્મિક પરિબળોનું વિશ્લેષણ કરવું. આ પ્રકરણમાં આપણે સંસ્કૃતિના ઊંડાણપૂર્વકના અર્થથી લઈને તેની વૈશ્વિક પ્રાસંગિકતા સુધીના તમામ પાસાઓને પ્રમાણભૂત સ્ત્રોતો જેવા કે ગુજરાત પાઠ્યપુસ્તક મંડળ અને યુનેસ્કો (UNESCO) ના માર્ગદર્શિકા મુજબ સમજીશું.

Key Takeaway: ભારતીય સંસ્કૃતિની પાયાની ઓળખ તેની 'વૈવિધ્યમાં એકતા' અને 'સાંસ્કૃતિક સાતત્ય' છે, જે તેને વિશ્વની અન્ય પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓથી અલગ પાડે છે.

૧. સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા વચ્ચેનો તાત્વિક તફાવત

સંસ્કૃતિ (Culture) અને સભ્યતા (Civilization) શબ્દો ઘણીવાર પર્યાય તરીકે વપરાય છે, પરંતુ શૈક્ષણિક અને નૃવંશશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિકોણથી તેમની વચ્ચે સ્પષ્ટ વિભાજન છે. સંસ્કૃતિ એટલે 'જીવવાની રીત' (Way of Life), જ્યારે સભ્યતા એટલે 'જીવનની સુવિધાઓ' (Means of Life). સંસ્કૃતિ આંતરિક છે, જે માનવીના વિચારો, મૂલ્યો અને માનસિક અભિવ્યક્તિ

સાથે જોડાયેલી છે. જ્યારે સભ્યતા એ બાહ્ય પાસું છે, જેમાં ટેકનોલોજી, શાસન વ્યવસ્થા અને સ્થાપત્યનો સમાવેશ થાય છે.

ભારતીય સંદર્ભમાં, જ્યારે આપણે હડપ્પીય સભ્યતાની વાત કરીએ છીએ, ત્યારે આપણે તેમના નગર આયોજન અને ગટર વ્યવસ્થા પર ધ્યાન આપીએ છીએ, જે 'સભ્યતા' છે. પરંતુ જ્યારે આપણે તેમના ધાર્મિક વિશ્વાસ અથવા માતૃશક્તિની પૂજા વિશે વાત કરીએ છીએ, ત્યારે તે 'સંસ્કૃતિ' ના ક્ષેત્રમાં આવે છે. સંસ્કૃતિ એ પેઢી દર પેઢી વારસામાં મળે છે અને તેનું શુદ્ધિકરણ થતું રહે છે.

સંસ્કૃતિ એ મન અને આત્માનો વિષય છે. તેમાં સાહિત્ય, કલા, સંગીત અને નૈતિક મૂલ્યોનો સમાવેશ થાય છે. બીજી તરફ, સભ્યતા એ ભૌતિક સિદ્ધિઓનું પ્રતિબિંબ છે. ઉદાહરણ તરીકે, જે વાહન આપણે ચલાવીએ છીએ તે સભ્યતા છે, પણ જે રીતે આપણે રસ્તા પર અન્ય પ્રત્યે વર્તન કરીએ છીએ તે સંસ્કૃતિ છે. GPSC ની પરીક્ષામાં આ તફાવત સમજવો અનિવાર્ય છે કારણ કે વારસાના પ્રશ્નોમાં ઘણીવાર આ બંને પાસાઓનું સંમિશ્રણ પૂછવામાં આવે છે.

૧.૧ તુલનાત્મક વિશ્લેષણ: સંસ્કૃતિ વિરુદ્ધ સભ્યતા

લક્ષણો	સંસ્કૃતિ (Culture)	સભ્યતા (Civilization)
TABLE 1		
અર્થ	આંતરિક ગુણો અને વિચારોનું પ્રગટીકરણ.	ભૌતિક સુખ-સુવિધાઓ અને વિકાસ.
પ્રકૃતિ	ગુણાત્મક (Qualitative)	પરિમાણાત્મક (Quantitative)
પરિવર્તન	પરિવર્તન ધીમું અને ગહન હોય છે.	પરિવર્તન ઝડપી અને દેખીતું હોય છે.
વારસો	તે વારસામાં મળે છે અને વહન થાય છે.	તે પ્રગતિ દ્વારા પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે.
ઉદાહરણ	અહિંસા, યોગ, ભક્તિ માર્ગ, સહિષ્ણુતા.	મેટ્રો ટ્રેન, સ્માર્ટ સિટી, ઈન્ટરનેટ, મકાનો.

૧.૨ સંસ્કૃતિના ઘટક તત્વો

સંસ્કૃતિના નિર્માણમાં અનેક પરિબલો કામ કરે છે. ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ, ઇતિહાસ અને સામાજિક આદાનપ્રદાન તેમાં મુખ્ય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં 'પરમ તત્વ' ની શોધ અને 'વસુધૈવ કુટુંબકમ' ની ભાવના તેના પાયાના પથરો છે. સંસ્કૃતિમાં **સાંસ્કૃતિક આદાનપ્રદાન** ની પ્રક્રિયા સતત ચાલે છે, જેના કારણે તે ક્યારેય જડ બનતી નથી પરંતુ પ્રવાહમય લોકમાતાની જેમ વહેતી રહે છે.

Warning: પરીક્ષામાં 'સંસ્કૃતિ' અને 'વારસો' શબ્દો વચ્ચે ગૂંચવણ ન કરવી. સંસ્કૃતિ એ વર્તમાનમાં જીવાતી જીવન-શૈલી છે, જ્યારે વારસો (Heritage) એ ભૂતકાળમાંથી મળેલી મૂલ્યવાન ભેટ છે જેને આપણે સાચવીએ છીએ.

Case Study: લોથલ – સભ્યતા અને સંસ્કૃતિનું સંગમસ્થાન

ગુજરાતમાં આવેલું લોથલ એ સમજવા માટે ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. તેનું 'ડોક્યાર્ડ' (ગોદી) અને નગર રચના તે સમયની ઉચ્ચ કો-ટિની **સભ્યતા** દર્શાવે છે. પરંતુ ત્યાંથી મળી આવેલા મણકા બનાવવાની ફેક્ટરી, અગ્નિ પૂજાના અવશેષો અને શતરંજ જેવી રમત પ્રત્યેનો શોખ તે સમયની પ્રગતિશીલ **સંસ્કૃતિ** ના દર્શન કરાવે છે. આ બંને તત્વો સાથે મળીને એક મજબૂત સામાજિક મા-ળખું રચે છે.

૨. ભારતીય સંસ્કૃતિની પ્રમુખ વિશેષતાઓ: પાયાગત તત્વો

ભારતીય સંસ્કૃતિની સૌથી મોટી વિશેષતા તેની 'વૈવિધ્યમાં એકતા' છે. આ વાક્ય માત્ર સાંભળવામાં સારું લાગે તેવું નથી, પરંતુ તે ભારતના બંધારણ અને સામાજિક તાણાવાણામાં વણાયેલું છે. ઉત્તરમાં હિમાલયની ટોચથી લઈને દક્ષિણમાં હિંદ મહાસાગર સુધીની ભૌગોલિક વિવિધતા હોવા છતાં, એક અંતર્ગત સાંસ્કૃતિક સૂત્ર સમગ્ર ભારતને જોડી રાખે છે.

બીજી મહત્વની વિશેષતા છે **સાંસ્કૃતિક સાતત્ય**. વિશ્વની ઘણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ જેવી કે મેસોપોટેમિયા કે ઇજિપ્ત આજે માત્ર સંગ્રહાલયોમાં જોવા મળે છે, જ્યારે ભારતીય સંસ્કૃતિના મૂળભૂત તત્વો આજે પણ જીવંત છે. હજારો વર્ષો પહેલાં રચાયેલા વેદો અને તેની મૂર્ત-અમૂર્ત પરંપરાઓ આજે પણ ભારતીય જીવનનો હિસ્સો છે. આ સાતત્ય અન્ય કોઈ પણ વિશ્વ સંસ્કૃતિમાં દુર્લભ છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ 'સાંપ્રદાયિક' નથી પરંતુ 'આધ્યાત્મિક' છે. અહીં ધર્મને 'Religion' ના અર્થમાં નહીં પણ 'કર્તવ્ય' ના અર્થમાં લેવામાં આવ્યો છે. આ મૂલ્યતંત્રમાં સહિષ્ણુતા, અનુકૂળનક્ષમતા અને સમન્વયકારી ભાવના રહેલી છે. જ્યારે પણ વિદેશી પ્રજાઓ ભારતમાં આવી, ત્યારે ભારતીય સંસ્કૃતિએ તેમને પોતાનામાં સમાવી લીધા, જેનાથી એક 'મિશ્ર સંસ્કૃતિ' (Composite Culture) નો ઉદય થયો.

૨.૧ વિશેષતાઓનું વિગતવાર વિશ્લેષણ

૧. **પ્રાચીનતા અને સાતત્ય**: સિંધુ ખીણની સભ્યતાથી લઈને આધુનિક કાળ સુધી, ભારતીય સમાજે પોતાના મૂળભૂત જીવનમૂલ્યો જાળવી રાખ્યા છે. નદીઓની પૂજા, પ્રકૃતિ પ્રેમ અને યોગ જેવી બાબતો તેનું પ્રમાણ છે. ૨. **આધ્યાત્મિકતા અને ભૌતિક-વાદનો સમન્વય**: ભારતે માત્ર મોક્ષની જ વાત નથી કરી, પણ 'અર્થ' અને 'કામ' એટલે કે ભૌતિક પ્રગતિને પણ પુરુષાર્થનો ભાગ ગણાવ્યો છે. ૩. **સહિષ્ણુતા અને ઉદારતા**: "આનો ભદ્રા: કૃતવો યન્તુ વિશ્વતઃ" (તમામ દિશાઓમાંથી અમને શુભ વિચારો પ્રાપ્ત થાઓ) - આ ઋગ્વેદનો મંત્ર ભારતીય સંસ્કૃતિની ખુલ્લી માનસિકતા દર્શાવે છે. ૪. **વૈવિધ્યમાં એકતા**: વિવિધ ભાષાઓ, પોશાકો, ખોરાક અને તહેવારો હોવા છતાં રાષ્ટ્રીય ભાવના એક સમાન છે. **ઐતિહાસિક સાતત્ય** ના કારણે આ વિવિધતા એક સંપત્તિ બની છે.

૨.૨ સાંસ્કૃતિક પ્રવાહમાં પરિવર્તન અને સ્થિરતા

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં નવા વિચારોનો સ્વીકાર કરવાની અદ્ભૂત ક્ષમતા છે. મધ્યકાળ દરમિયાન સૂફી અને ભક્તિ આંદોલને હિન્દુ-મુસ્લિમ હૃદય મિલાપનું કાર્ય કર્યું. જ્યારે અંગ્રેજોના સમયમાં પશ્ચિમી શિક્ષણ આવ્યું, ત્યારે પણ **નવજાગૃતિ (Renaissance)** ના પ્રણેતાઓ જેવા કે રાજા રામમોહનરાયે ભારતના મૂળ ગૌરવને જાળવી રાખીને આધુનિકતાનો સ્વીકાર કર્યો. આ 'ક્ષીર-નીર' વિવેકની શક્તિ જ ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રાણ છે.

Pro Tip: Mains ના પેપરમાં જ્યારે સંસ્કૃતિની વિશેષતાઓ પૂછાય, ત્યારે તેને માત્ર એક યાદી તરીકે ન લખતા, દરેક મુદ્દા સાથે એક ઐતિહાસિક ઉદાહરણ આપો (જેમ કે - સહિષ્ણુતા માટે અશોકનો ધર્મ અથવા અકબરની દીન-એ-ઈલાહી).

Case Study: કુંભ મેળો - જીવંત સાંસ્કૃતિક વારસો

કુંભ મેળો એ ભારતીય સંસ્કૃતિની સાતત્યતા અને એકતાનું જીવંત ઉદાહરણ છે. યુનેસ્કોએ તેને 'અમૂર્ત સાંસ્કૃતિક વારસો' (Intangible Cultural Heritage) જાહેર કર્યો છે. કોઈપણ પ્રકારના ઔપચારિક નિમંત્રણ વગર લાખો લોકો એક શ્રદ્ધાના સૂત્રે બંધાઈને ભેગા થાય છે, જે સાબિત કરે છે કે ભારતનું સાંસ્કૃતિક જોડાણ વહીવટી તંત્ર કરતા ઘણું ઊંડું અને આધ્યાત્મિક છે.

3. પ્રાચીનતા અને વિશ્વની અન્ય સંસ્કૃતિઓ સાથે તુલના

ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઉદય અને વિકાસ સમજવા માટે તેને સમકાલીન વિશ્વ સંસ્કૃતિઓ સાથે સરખાવવી જરૂરી છે. ઇતિહાસકારો માને છે કે જ્યારે પાશ્ચાત્ય જગત હજુ બાલ્યાવસ્થામાં હતું, ત્યારે ભારત પાસે **દશાંશ પદ્ધતિ**, ખગોળશાસ્ત્ર અને સુવ્યવસ્થિત નગર રચનાનું જ્ઞાન હતું. ઇજિપ્ત, મેસોપોટેમિયા અને ચીની સંસ્કૃતિની જેમ ભારત પણ નદી કિનારે વિકસ્યું હતું, પરંતુ તેની ફિલોસોફી તેને અલગ પાડે છે.

ચીની સંસ્કૃતિએ પરિવાર અને રાજ્ય શાસન પર ભાર મૂક્યો, ગ્રીક સંસ્કૃતિએ તર્ક અને લોકશાહીના પાયા નાખ્યા, જ્યારે ભારતે અંતરમાં જોવાની અને 'આત્મા' ના કલ્યાણની વાત કરી. જોકે, આ સંસ્કૃતિઓ અલગ હોવા છતાં તેમની વચ્ચે વ્યાપારિક અને **સાંસ્કૃતિક આદાનપ્રદાન** થતું રહેતું હતું. સિલ્ક રૂટ (રેશમ માર્ગ) દ્વારા ભારતીય બૌદ્ધ ધર્મ ચીન અને જાપાન સુધી પહોંચ્યો, જે વૈશ્વિકરણનું પ્રાચીન ઉદાહરણ છે.

ભારતની પ્રાચીનતા માત્ર સમયના આંકડામાં નથી, પણ તેના વિચારોમાં પણ છે. જે સમયે અન્ય સંસ્કૃતિઓ જીત અને સામ્રાજ્યવાદમાં માનતી હતી, ત્યારે અશોકે 'યુદ્ધના વિજય' કરતા 'ધર્મનો વિજય' વધુ મહત્વનો ગણાવ્યો હતો. આ વૈચારિક ઊંચાઈ જ ભારતને વિશ્વગુરુ તરીકે સ્થાપિત કરે છે.

3.1 સંસ્કૃતિઓનું તુલનાત્મક માળખું

સંસ્કૃતિ	મુખ્ય કેન્દ્ર	પ્રદાન	વર્તમાન સ્થિતિ
TABLE 2			
ભારતીય	સિંધુ-સરસ્વતી અને ગંગા ખીણ	મૂર્ત-અમૂર્ત વારસો, ગણિત, આયુર્વેદ.	જીવંત અને સતત વિકસતી.
ચીની	પીળી નદી (હુઆંગ-હે)	કાગળ, હોકાયંત્ર, ગનપાવડર.	ઘણી પરંપરાઓ જળવાયેલી છે.
ઇજિપ્ત	નાઇલ નદી	પિરામિડ, આર્કિટેક્ચર, હાયરોગ્લિફિક્સ.	માત્ર ઐતિહાસિક સ્થાપત્ય તરીકે.
મેસોપોટેમિયા	ટાઇગ્રિસ અને યુફ્રેટિસ	લેખિત કાયદા (હમ્મુરાબી), વ્હીલ.	આધુનિક ઈરાક પાસે લુપ્તપ્રાય.

3.2 ભારતનો વૈશ્વિક પ્રભાવ (Soft Power)

પ્રાચીન કાળથી જ ભારત એક વૈશ્વિક જ્ઞાન કેન્દ્ર રહ્યું છે. નાલંદા અને તક્ષશિલા જેવી યુનિવર્સિટીઓ વિશ્વભરના વિદ્યાર્થીઓને આકર્ષતી હતી. ભારતીય **કલા સ્થાપત્ય** અને શિલ્પકળાનો પ્રભાવ દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયાના દેશો જેવા કે કંબોડિયા (અ Angkor Wat) અને ઇન્ડોનેશિયા (Borobudur) માં સ્પષ્ટપણે જોવા મળે છે. આ દર્શાવે છે કે ભારત કોઈ લશ્કરી આક્રમણ દ્વારા નહીં, પરંતુ તેના સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો દ્વારા વિશ્વમાં પ્રસર્યું હતું.

આજે પણ યોગ, આયુર્વેદ અને ભારતીય શાકાહારની લોકપ્રિયતા તે **ઐતિહાસિક સાતત્ય** નો જ ભાગ છે જે આધુનિક વિશ્વની સમસ્યાઓના ઉકેલ તરીકે પણ ઉભરી રહ્યું છે. ટકાવ વિકાસ (Sustainable Development) માટે ભારતીય પ્રકૃતિ પૂજાના મૂલ્યો સૌથી વધુ પ્રસ્તુત છે.

Important: GPSC માંસમાં જ્યારે પ્રાચીનતા વિશે લખો ત્યારે ભારતીય પુરાતત્વ સર્વેક્ષણ (ASI) દ્વારા થયેલા તાજેતરના ખોદકામ (જેમ કે રાખીગઢી કે વડનગર) ના સંદર્ભો વાપરવાથી ઉત્તર વધુ મજબૂત બને છે.

Example: અંકૌર વાટ (કંબોડિયા) – ભારતીય પ્રભાવનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ

કંબોડિયામાં આવેલું વિશ્વનું સૌથી મોટું ધાર્મિક સ્મારક 'અંકૌર વાટ' હિન્દુ ધર્મ અને ભારતીય સ્થાપત્ય શૈલીનું પ્રતિબિંબ છે. તે દર્શાવે છે કે ભારતીય સંસ્કૃતિની સીમાઓ ભૌગોલિક સરહદો કરતા ઘણી વિશાળ હતી. આ સ્થાપત્યમાં રામાયણ અને મહાભારતના પ્રસંગોનું નિરૂપણ છે, જે સાંસ્કૃતિક ફેલાવાનો જીવંત પુરાવો છે.

૪. સાંસ્કૃતિક વારસાના પ્રકારો: મૂર્ત અને અમૂર્ત

ભારતીય વારસાને સમજવા માટે તેને બે મુખ્ય શ્રેણીઓમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે: મૂર્ત (Tangible) અને અમૂર્ત (Intangible) વારસો. આ વર્ગીકરણ યુનેસ્કો (UNESCO) દ્વારા પણ માન્ય છે અને GPSC ના અભ્યાસક્રમમાં તે ખૂબ જ મહત્વનું છે.

૧. **મૂર્ત વારસો:** જે વારસાને આપણે જોઈ શકીએ છીએ અને સ્પર્શી શકીએ છીએ. તેમાં પ્રાચીન સ્મારકો, મંદિરો, કિલ્લાઓ, શિલાલેખો અને ચિત્રકળાનો સમાવેશ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર, અડી-કડી વાવ અને અજંતા-ઈલોરાની ગુફાઓ. આ સ્થાપત્યો તે સમયના એન્જિનિયરિંગ અને કલાત્મક કૌશલ્યના પુરાવા છે.

૨. **અમૂર્ત વારસો:** આ વારસો અદ્રશ્ય છે પરંતુ સમાજની નસમાં વણાયેલો છે. તેમાં મૌખિક પરંપરાઓ, રજૂઆત કરવાની કલાઓ (નૃત્ય, સંગીત), સામાજિક વિધિઓ, તહેવારો અને હસ્તકલાના કૌશલ્યનો સમાવેશ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, વૈદિક મંત્રોચ્ચાર, છાઉ નૃત્ય કે આદિવાસી વરાઈ ચિત્રકળા.

૪.૧ ગુજરાતનો યુનેસ્કો હેરિટેજ વારસો

ગુજરાત ભારતના સૌથી સમૃદ્ધ સાંસ્કૃતિક વારસા ધરાવતા રાજ્યોમાંનું એક છે. યુનેસ્કોની યાદીમાં ગુજરાતના અનેક સ્થળો અને પરંપરાઓએ સ્થાન મેળવ્યું છે (ચોક્કસ વર્ષો અને વિગતો માટે સત્તાવાર **UNESCO World Heritage Centre** અને **Ministry of Culture** ની વેબસાઈટ તપાસવી):

ચાંપાનેર-પાવાગઢ પુરાતત્વીય ઉદ્યાન: ગુજરાતની પ્રારંભિક યુનેસ્કો સાઈટ્સમાંની એક, જે ૧૬મી સદીની પૂર્વ-મુહમ્મદ બેગડા નગર રચનાનું દ્રશ્ય પૂરું પાડે છે (ચોક્કસ વર્ષ માટે યુનેસ્કોની સાઈટ તપાસો).

રાણીની વાવ, પાટણ: સોલંકી યુગના સ્થાપત્યનો બેનમૂન નમૂનો, જે તેની અદભૂત કારીગરી માટે જાણીતી છે.

અમદાવાદ ઐતિહાસિક શહેર: ભારતના એવા શહેરોમાંનું એક જેને વર્લ્ડ હેરિટેજ સિટી તરીકે માન્યતા મળી છે (વર્ષ ૨૦૧૭ આસપાસની ઘોષણા ચકાસવી).

ઘોળાવીરા: હડપીય સંસ્કૃતિનું અદભૂત નગર આયોજન અને જળ સંરક્ષણ પદ્ધતિ ધરાવતું કેન્દ્ર.

ગાર્બા: ગુજરાતની આ લોકનૃત્ય પરંપરાને યુનેસ્કોની અમૂર્ત વારસાની અંતિમ યાદીમાં સ્થાન મળ્યું હોવાનું નોંધવામાં આવ્યું છે (તાજેતરના વર્ષ ૨૦૨૩ ના અપડેટ માટે સત્તાવાર સ્ત્રોત જુઓ).

૪.૨ વારસાના જતનની જરૂરિયાત

આજે આધુનિકીકરણ અને શહેરીકરણને કારણે આપણે અમૂલ્ય વારસો જોખમમાં છે. વારસો એ માત્ર પ્રવાસન માટે નથી, પણ તે આપણી ઓળખ છે. **સંગ્રહાલય વિજ્ઞાન** અને આધુનિક સંરક્ષણ પદ્ધતિઓ દ્વારા આપણે આ વારસાને ભવિષ્યની પેઢી માટે સાચવવા કટિબદ્ધ થવું જોઈએ. એએસઆઈ (ASI) અને રાજ્યના પુરાતત્વ વિભાગો આ માટે કાર્યરત છે.

Myth vs Fact:

Myth: સાંસ્કૃતિક વારસો એટલે માત્ર જૂના મંદિરો અને તહેવારોની એક લાંબી યાદી.

Fact: વારસો એ જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, સામાજિક મૂલ્યો અને જીવન જીવવાની કળાનો એક સમન્વય છે, જે આપણા લોકશાહી અને નૈતિક માળખાને મજબૂત બનાવે છે.

Case Study: રાણીની વાવ - જળ વ્યવસ્થાપનનો અદભૂત વારસો

રાણીની વાવ માત્ર એક સ્થાપત્ય નથી, પરંતુ તે જળ સંરક્ષણનું શાનદાર એન્જિનિયરિંગ છે. ૧૧મી સદીમાં જળસંકટને પહોંચી વળવા માટે સાત માળની ઊંડી વાવ બનાવવી એ તે સમયના લોકોની વિજ્ઞાન પ્રત્યેની સમજ દર્શાવે છે. તેમાં કરેલા કોતરણીકામમાં ભગવાન વિષ્ણુના દશાવતારનું નિરૂપણ ધર્મ અને સ્થાપત્યનો અદભૂત મેળાપ છે.

૫. રાષ્ટ્રીય અભ્યુદયમાં સંસ્કૃતિની ભૂમિકા

કોઈપણ રાષ્ટ્રની પ્રગતિમાં તેની સંસ્કૃતિનું યોગદાન પાયાનું હોય છે. **રાષ્ટ્રીય અભ્યુદય** (National Resurgence) માટે સાંસ્કૃતિક આત્મગૌરવ હોવું ખૂબ જરૂરી છે. જ્યારે કોઈ દેશ પોતાની સંસ્કૃતિના મૂલ્યો સાથે જોડાયેલો હોય, ત્યારે તે આર્થિક અને સામાજિક પડકારોનો વધુ સારી રીતે સામનો કરી શકે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિએ હંમેશા 'સર્વજન હિતાય સર્વજન સુખાય' ના સિદ્ધાંત પર ભાર મૂક્યો છે. આ મૂલ્ય જ ભારતના આધુનિક વિકાસ મોડેલમાં પણ દેખાય છે - જ્યાં જનકલ્યાણ અને અંત્યોદય (છેવાડાના માનવીનો ઉદય) ને પ્રાથમિકતા આપવામાં આવે છે. **શહેરીકરણ** અને આધુનિકતાના સમયમાં જ્યારે એકલતા અને તણાવ વધી રહ્યા છે, ત્યારે ભારતીય કૌટુંબિક મૂલ્યો અને માનસિક શાંતિ માટે યોગ-ધ્યાન વૈશ્વિક સ્તરે પ્રચલિત બન્યા છે.

સંસ્કૃતિ પર્યટન પણ અર્થતંત્રમાં મોટું યોગદાન આપે છે. હેરીટેજ ટુરિઝમ દ્વારા રોજગારીની તકો ઉભી થાય છે અને સાથે સાથે આપણા વારસાનું સંરક્ષણ પણ થાય છે. આમ, સંસ્કૃતિ એ માત્ર ભૂતકાળ નથી, પણ ભવિષ્યના વિકાસ માટેની એક મજબૂત સીડી છે.

૫.૧ સાંસ્કૃતિક ગઠબંધન અને આધુનિક ભારત

૧. **સામાજિક સમરસતા:** વિવિધ જ્ઞાતિઓ અને ધર્મો વચ્ચેના સુમેળ માટે ભારતીય મૂલ્યો પાયારૂપ છે. ૨. **પર્યાવરણ સંરક્ષણ:** ભારતીય પરંપરામાં 'પૃથ્વી સૂક્ત' જેવા મંત્રો છે જે પ્રકૃતિને માતા માની તેનું રક્ષણ કરવાની શીખ આપે છે. આ વિચાર જ આજના **ટકાઉ વિકાસ (Sustainable Development)** નો પાયો છે. ૩. **વૈશ્વિક પ્રભાવ:** ભારત પોતાની 'Soft Power' દ્વારા વિશ્વ શાંતિ અને જી૨૦ (G20) જેવા મંચો પર 'વન અર્થ, વન ફેમિલી, વન ફ્યુચર' નો દ્રષ્ટિકોણ રજૂ કરી રહ્યું છે.

૫.૨ પડકારો અને ઉકેલ

આજના યુગમાં 'પાશ્ચાત્યીકરણ' અને 'સમાજિક વિઘટન' જેવા પડકારો સામે ભારતીય સંસ્કૃતિએ ટકી રહેવાનું છે. **સાંસ્કૃતિક આદાનપ્રદાન** સારી બાબત છે, પણ પોતાની મૂળભૂત ઓળખ ગુમાવવી ન જોઈએ. શિક્ષણમાં સંસ્કૃતિના તત્વોનો સમાવેશ અને નવી પેઢીને વારસા પ્રત્યે જાગૃત કરવી એ સમયની માંગ છે.

Important: Always confirm the latest details on the official UNESCO and Ministry of Culture (Government of India) websites before relying on them for examinations.

Case Study: સ્માર્ટ સિટીસમાં હેરિટેજનું સંરક્ષણ

ભારત સરકારના સ્માર્ટ સિટી મિશન હેઠળ, ઘણા જૂના શહેરો (જેમ કે વારાણસી અને અમદાવાદ) માં વિકાસની સાથે વારસાને જાળવવાનો અભિગમ અપનાવવામાં આવ્યો છે. આધુનિક માળખાકીય સુવિધાઓની સાથે ઐતિહાસિક ધરોહરનો પુનરોદ્ધાર એ સાબિત કરે છે કે પ્રગતિ માટે ભૂતકાળને ભૂલવો જરૂરી નથી, પરંતુ તેને સાથે રાખીને આગળ વધવું વધુ ટકાઉ છે.

(ભાગ-૨ માં આપણે સંસ્કૃતિના મૂર્ત સ્વરૂપો - સ્થાપત્ય અને કલા શૈલીઓ વિશે સવિસ્તાર ચર્ચા કરીશું.)

૧.૪ સાંસ્કૃતિક ગતિશીલતા અને સહિષ્ણુતા

ભારતીય સંસ્કૃતિની સૌથી મોટી વિશેષતા તેની 'સ્થિતિસ્થાપકતા' નથી, પરંતુ તેની **સાંસ્કૃતિક ગતિશીલતા** (Cultural Dynamism) છે. હજારો વર્ષોથી ભારત પર વિદેશી આક્રમણો થયા, વેપારીઓ આવ્યા અને ધર્મપ્રચારકો આવ્યા, પરંતુ ભારતીય સંસ્કૃતિએ આ તમામ પ્રવાહોને પોતાનામાં સમાવી લીધા છે. આ પ્રક્રિયાને સમાજશાસ્ત્રની ભાષામાં 'એકલ્ચરેશન' (Acculturation) કહેવામાં આવે છે. ભારતમાં સહિષ્ણુતા એ માત્ર એક નૈતિક મૂલ્ય નથી, પરંતુ તે એક ઐતિહાસિક અનિવાર્યતા રહી છે. જ્યારે વિવિધ વંશીય જૂથો, જેમ કે આર્યો, દ્રવિડો, હૂણો, શક, કુષાણ અને બાદમાં ઈસ્લામિક અને યુરોપિયન પ્રજાઓ અહીં આવી, ત્યારે તેમણે સંઘર્ષની સાથે સાથે **સાંસ્કૃતિક આદાનપ્રદાન** પણ કર્યું.

ભારતીય ઇતિહાસના પાનાઓ તપાસતા માલુમ પડે છે કે અશોકનો ધમ્મ હોય કે અકબરની 'દીન-એ-ઈલાહી'ની વિભાવના, આ તમામ પાછળ મૂળભૂત તર્ક સામાજિક સંવાદિતાનો રહ્યો હતો. મધ્યકાલીન ભારતમાં ભક્તિ આંદોલન અને સૂફીવાદે સહિષ્ણુતાને એક નવું પરિમાણ આપ્યું. કબીર, નાનક અને નરસિંહ મહેતા જેવા સંતોએ ધાર્મિક કટ્ટરતાને સ્થાને માનવતાવાદની સ્થાપના કરી. આ **ઐતિહાસિક સાતત્ય** આજે પણ ભારતીય લોકશાહીના પાયામાં જોવા મળે છે. ભારતનું બંધારણ, અનુચ્છેદ ૨૫ થી ૨૮ દ્વારા જે ધાર્મિક સ્વતંત્રતા આપે છે, તે વાસ્તવમાં આપણી સહિષ્ણુતાની સદીઓ જૂની પરંપરાનું જ કાયદાકીય સ્વરૂપ છે.

જોકે, વર્તમાન સમયમાં સાંસ્કૃતિક ગતિશીલતા સામે નવા પડકારો ઊભા થયા છે. આધુનિક ટેકનોલોજી અને સોશિયલ મીડિયાના યુગમાં 'સાંસ્કૃતિક વિનિયોગ' (Cultural Appropriation) અને 'સાંસ્કૃતિક સમરૂપતા' (Cultural Homogenization) ના ભય વચ્ચે ભારતની વૈવિધ્યપૂર્ણ સંસ્કૃતિએ પોતાની ઓળખ જાળવી રાખવી અનિવાર્ય છે. સહિષ્ણુતાનો અર્થ માત્ર 'સહન કરવું' એવો નથી, પરંતુ અન્ય સંસ્કૃતિઓ પ્રત્યે આદર અને સન્માન કેળવવું એ છે.

૧.૪.૧ ભારતીય સહિષ્ણુતાના મુખ્ય સ્તંભો

ભારતીય સંસ્કૃતિની સહિષ્ણુતા નીચે મુજબના ત્રણ મુખ્ય સ્તંભો પર ટકેલી છે:

૧. **ધાર્મિક બહુમતીવાદ (Religious Pluralism):** ભારતમાં ધર્મ એ શ્રદ્ધાનો વિષય છે, લાદવામાં આવેલો નિયમ નથી. 'એકમ સત વિપ્રા બહુધા વદંતિ' (સત્ય એક છે, વિદ્વાનો તેને અલગ અલગ રીતે વર્ણવે છે) એ ભારતીય મનસનો પાયો છે.
૨. **સામાજિક સમાવેશન (Social Inclusion):** ભારતે વિવિધ જાતિઓ અને જ્ઞાતિઓને પોતાના માળખામાં સ્થાન આપ્યું છે, જોકે તેમાં સમયાંતરે કુરિવાજો પણ આવ્યા, જેને સુધારકોએ દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યો.
૩. **ભાષાકીય ઉદારતા:** ભારતીય ભાષાઓમાં સંસ્કૃત, ફારસી, અંગ્રેજી અને પ્રાદેશિક બોલીઓનો એવો સંગમ થયો છે કે જે વિશ્વમાં ક્યાંય જોવા મળતો નથી.

નોંધ: પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભારતમાં સાંસ્કૃતિક સમન્વયના ઉદાહરણો

ક્ષેત્ર	પ્રાચીન પ્રદાન	મધ્યકાલીન/આધુનિક પ્રદાન
TABLE 3		
સ્થાપત્ય	સ્તૂપ અને ચૈત્ય (બૌદ્ધ)	ઈન્ડો-ઈસ્લામિક શૈલી (ગુંબજ અને કમાન)

ક્ષેત્ર	પ્રાચીન પ્રદાન	મધ્યકાલીન/આધુનિક પ્રદાન
ચિત્રકલા	અજંતાના ભીંતચિત્રો	મુઘલ અને રજપૂત લઘુચિત્ર શૈલી
સંગીત	વૈદિક સામગાન	હિન્દુસ્તાની કલાસિકલ (તબલા, સિતારનો વિકાસ)
સાહિત્ય	ઉપનિષદો અને કાલીદાસ	અમીર ખુશરો અને ભક્તિ સાહિત્ય

Case Study: ગુજરાતનું સહઅસ્તિત્વ – પાલનપુર અને ખંભાતનું જોડાણ

કેસ સ્ટડી તરીકે આપણે ગુજરાતના મધ્યકાલીન બંદરો જોઈ શકે છે. ખંભાત (સ્તંભતીર્થ) એક એવું કેન્દ્ર હતું જ્યાં અરબ વેપારીઓ, જૈન શ્રેષ્ઠીઓ અને સ્થાનિક હિન્દુ કારીગરો સામૂહિક રીતે વ્યાપારી પ્રવૃત્તિઓ કરતા હતા. ૧૨મી અને ૧૩મી સદીના શિલાલેખો દર્શાવે છે કે સ્થાનિક શાસકોએ મસ્જિદો બાંધવા માટે જમીન અને અનુદાન આપ્યું હતું, જે દર્શાવે છે કે સહિષ્ણુતા એ ગજનીના આક્રમણ બાદ પણ સામાજિક સ્તરે જીવંત હતી.

Warning: પરીક્ષામાં ઉત્તર લખતી વખતે સહિષ્ણુતાને માત્ર એક ભાવનાત્મક પાસા તરીકે ન દર્શાવતા, તેને આર્થિક અને રાજકીય સ્થિરતાના સાધન તરીકે વર્ણવો.

૧.૫ વૈશ્વિકીકરણના યુગમાં ભારતીય મૂલ્યોનું પતન કે ઉત્થાન?

૧૯૯૧ના આર્થિક સુધારા બાદ ભારતમાં વૈશ્વિકીકરણની પ્રક્રિયા ઝડપી બની. આ પ્રક્રિયાએ માત્ર બજાર જ નહીં, પરંતુ ભારતીય મૂલ્યો અને જીવનશૈલીને પણ સ્પર્શી છે. ટીકાકારો માને છે કે પશ્ચિમીકરણને કારણે ભારતીય **કુટુંબ વ્યવસ્થા**, નૈતિક મૂલ્યો અને ભાષાનું પતન થઈ રહ્યું છે. ઉપભોગવાદ (Consumerism) વધવાથી લોકો ભૌતિક સુખ પાછળ દોડી રહ્યા છે, જે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના 'અપરિગ્રહ' ના સિદ્ધાંતથી વિપરીત છે.

બીજી તરફ, એક નવો દ્રષ્ટિકોણ એ છે કે વૈશ્વિકીકરણે ભારતીય મૂલ્યોને વિશ્વમંચ પર એક નવી ઓળખ આપી છે. 'યોગ', 'આયુર્વેદ' અને 'વેદાંત' આજે વૈશ્વિક બ્રાન્ડ બની ગયા છે. ૨૧મી જૂનને 'આંતરરાષ્ટ્રીય યોગ દિવસ' તરીકેની માન્યતા એ ભારતીય 'સોફ્ટ પાવર' (Soft Power) નું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે. એટલે કે, ભારતીય મૂલ્યો પતનને આરે નથી, પરંતુ તે એક નવા 'ગ્લોબલ ફોર્મેટ'માં રૂપાંતરિત થઈ રહ્યા છે. આ પ્રક્રિયામાં **નવજાગૃતિ (Renaissance)** ના ચિહ્નો સ્પષ્ટ દેખાય છે, જ્યાં ભારતીય યુવા પેઢી પોતાની પરંપરાઓને આધુનિકતા સાથે જોડી રહી છે.

વૈશ્વિકીકરણને કારણે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં આવેલા પરિવર્તનોને સમજવા માટે નીચેના મુદ્દાઓ તપાસવા જોઈએ:

ભાષાકીય પરિવર્તન: 'હિંગ્લિશ' જેવી મિશ્ર ભાષાઓનો ઉદય થયો છે, પરંતુ સાથે જ પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં ડિજિટલ સામગ્રીનું પ્રમાણ પણ વધ્યું છે.

આહાર વિહાર: ફાસ્ટ ફૂડ સંસ્કૃતિ સામે 'સાત્વિક આહાર' અને ઓર્ગેનિક ખેતી તરફની જાગૃતિ પણ વધી છે.

સામાજિક સંબંધો: સંયુક્ત કુટુંબમાંથી વિભક્ત કુટુંબ તરફનું પ્રયાણ થયું છે, પરંતુ ટેકનોલોજીના માધ્યમથી કુટુંબના સભ્યો વચ્ચેનું જોડાણ પણ સતત જળવાઈ રહ્યું છે.

૧.૫.૧ સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો અને આધુનિક પડકારો

આધુનિક યુગમાં ભારતીય સંસ્કૃતિના પાયાના મૂલ્યો સામે કેટલાક ગંભીર પડકારો છે: ૧. **વ્યક્તિવાદ (Individualism):** ભારતીય સંસ્કૃતિ 'સમષ્ટિ' (સમુદાય) પર આધારિત છે, જ્યારે પશ્ચિમી સંસ્કૃતિ 'વ્યક્તિ' (વ્યક્તિ) પર. આ સંઘર્ષ સામાજિક તાણાવાણાને અસર કરી રહ્યો છે. ૨. **નૈતિક સાપેક્ષવાદ:** ડિજિટલ યુગમાં શું સાચું અને શું ખોટું તેની વ્યાખ્યાઓ બદલાઈ રહી છે,

જે યુવા પેઢીમાં મૂલ્યગત ઢંઢ પેદા કરે છે. ૩. **પર્યાવરણીય સંકટ:** ભારતની પ્રકૃતિ-પૂજાની સંસ્કૃતિ હોવા છતાં, આપણે અંધા-ધૂંધ શહેરીકરણ અને પ્રદૂષણનો ભોગ બન્યા છીએ.

Example: "વસુધૈવ કુટુંબકમ" અને G20 અધ્યક્ષતા

ભારતે તેની G20 અધ્યક્ષતા (૨૦૨૩) દરમિયાન "One Earth, One Family, One Future" નો સૂત્ર આપ્યો. આ સૂત્ર પ્રાચીન ઉપનિષદના "વસુધૈવ કુટુંબકમ" માંથી લેવામાં આવ્યું છે. આ દર્શાવે છે કે ભારત પોતાના પ્રાચીન મૂલ્યોનો ઉપયોગ આધુનિક વૈશ્વિક જટિલતાઓ (જેમ કે ક્લાઈમેટ ચેન્જ અને આર્થિક અસમાનતા) ઉકેલવા માટે કરી રહ્યું છે. આ મૂલ્યોનું પતન નથી, પણ તેમનું વૈશ્વિક પ્રસારણ (Global Outreach) છે.

Pro Tip: મુખ્ય પરીક્ષામાં જ્યારે પણ મૂલ્યો પર પ્રશ્ન પુછાય, ત્યારે 'સનાતન' (શાશ્વત) અને 'નૂતન' (આધુનિક) ના સંતુલનનો મુદ્દો અવશ્ય લખવો.

૧.૬ મુખ્ય પરીક્ષા માટે વિશ્લેષણાત્મક પ્રશ્નો અને ઉત્તર લેખન શૈલી

GPSC Mains માં સામાન્ય રીતે સીધા પ્રશ્નોને બદલે વિશ્લેષણાત્મક પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે. અહીં આપણે કેટલાક નમૂનારૂપ પ્રશ્નો અને તેને ઉકેલવાની પદ્ધતિની ચર્ચા કરીશું.

પ્રશ્ન ૧: "ભારતીય સંસ્કૃતિ એ મેળો નથી, પરંતુ મહાસાગર છે, જેમાં અનેક નદીઓ વિલીન થઈ છે." – આ વિધાનની સમીક્ષા કરો

ઉત્તર લેખન માળખું:

પ્રસ્તાવના: ભારતીય સંસ્કૃતિની વૈવિધ્યમાં એકતા અને તેની સમાવેશી પ્રકૃતિનો ઉલ્લેખ કરો.

મુખ્ય ભાગ:

ઐતિહાસિક પ્રવાહો (શક, હૂણ, મુઘલ, બ્રિટિશ) કેવી રીતે ભારતીય પરંપરામાં ભળ્યા.

સામાજિક અને ધાર્મિક સમન્વયના ઉદાહરણો (સૂફી, ભક્તિ આંદોલન).

ભાષા, ખોરાક અને વસ્ત્રપરિધાનમાં જોવા મળતી વિવિધતામાં રહેલું એકસૂત્રતાનું તત્વ.

નિષ્કર્ષ: ભારતીય સંસ્કૃતિની જીવંતતા અને ગતિશીલતા કેવી રીતે તેને અકબંધ રાખે છે તેનું સમાપન.

પ્રશ્ન ૨: ડિજિટલ ક્રાંતિ ભારતીય નૈતિક મૂલ્યોને કેવી રીતે અસર કરી રહી છે? શું તે સાંસ્કૃતિક ધોવાણ છે કે ઉત્ક્રાંતિ?

ઉત્તર લેખન માળખું:

પ્રસ્તાવના: ટેકનોલોજી અને સંસ્કૃતિના આંતરસંબંધોની ચર્ચા કરો.

મુખ્ય ભાગ:

હકારાત્મક અસરો: માહિતીની સુલભતા, સાંસ્કૃતિક વારસાનું ડિજિટાઈઝેશન, વૈશ્વિક સ્તરે પ્રસાર.

નકારાત્મક અસરો: સાયબર ક્રાઈમ, અસંતુલિત જીવનશૈલી, પશ્ચિમીકરણનો પ્રભાવ, ફેક ન્યૂઝ દ્વારા સામાજિક તણાવ.

મધ્યમ માર્ગ: આને 'સાંસ્કૃતિક ઉત્ક્રાંતિ' તરીકે સ્વીકારીને નૈતિક નિયમનોની જરૂરિયાત પર ભાર મૂકો.

પ્રશ્ન ૩: ગુજરાતના હેરિટેજ ટુરીઝમમાં રહેલી ક્ષમતાઓ અને પડકારો જણાવો

વિશ્લેષણ: આ પ્રશ્નમાં ગુજરાતની મહત્વની સ્થળો (મોઢેરા, સોમનાથ, દ્વારકા) ઉપરાંત યુનેસ્કો હેરિટેજ સાઇટ્સ (ચાંપાનેર, રાણીની વાવ, અમદાવાદ અને ધોળાવીરા) નો ઉલ્લેખ અને તેમના પ્રવાસન ક્ષમતાની વિગતો આપવી જરૂરી છે. પ્રસ્તુત માહિતી માટે સત્તાવાર **Gujarat Tourism** વિભાગના આંકડા ચકાસવા.

૧.૭ સાંસ્કૃતિક વારસો: પૌરાણિક માન્યતાઓ વિરુદ્ધ ઐતિહાસિક સત્યો

ઘણીવાર પરીક્ષાર્થીઓ લોકવાયકાઓ અને ઐતિહાસિક તથ્યો વચ્ચેનો ભેદ પારખી શકતા નથી. GPSC જેવી પરીક્ષામાં **ભારતીય પુરાતત્વ સર્વેક્ષણ (ASI)** અને સત્તાવાર ગેઝેટિયર મુજબની માહિતી જ ગ્રાહ્ય રાખવામાં આવે છે.

Myth vs Fact:

Myth: ભારતીય સંસ્કૃતિ સ્થિર અને અપરિવર્તનશીલ છે.

Fact: ભારતીય સંસ્કૃતિ અત્યંત પરિવર્તનશીલ અને ગતિશીલ રહી છે. દરેક યુગમાં તેમાં નવા તત્વો ઉમેરાતા રહ્યા છે અને નકામા તત્વો ત્યજાતા રહ્યા છે.

Myth: વાસ્તુશાસ્ત્ર એ માત્ર અંધશ્રદ્ધા છે.

Fact: પ્રાચીન વાસ્તુશાસ્ત્ર એ ભૌમિતિક ગણતરીઓ અને કુદરતી પ્રકાશ-હવામાનના સિદ્ધાંતો પર આધારિત વિજ્ઞાન હતું, જોકે સમય જતાં તેમાં અનેક કુરિવાજો ભળ્યા છે.

આંકડાકીય વિગત: ભારતમાં યુનેસ્કો સાઇટ્સ

વર્તમાન સમયમાં ભારતમાં ૪૦ થી વધુ વર્લ્ડ હેરિટેજ સાઇટ્સ નોંધાયેલી છે (ચોક્કસ અને અદ્યતન સંખ્યા માટે **UNESCO World Heritage List** ની વેબસાઇટ પર 'India' સેક્શન તપાસવું). ગુજરાતમાં આ યાદીમાં અનેક મહત્વની મૂર્ત અને અમૂર્ત ધરોહરોનો સમાવેશ થાય છે. આ બાબત દર્શાવે છે કે આપણો સાંસ્કૃતિક વારસો માત્ર સ્થાનિક નહીં પણ વૈશ્વિક મહત્વ ધરાવે છે. પરીક્ષામાં જ્યારે **શહેરીકરણ** વિશે લખતા હોવ, ત્યારે ધોળાવીરાના ટાઉન પ્લાનિંગને આધુનિક સ્માર્ટ સિટી સાથે સરખાવવાથી ઉત્તરની ગુણવત્તા વધે છે.

૧.૮ સાંસ્કૃતિક સંરક્ષણ માટેના સરકારી પ્રયાસો

ભારત સરકાર અને ગુજરાત સરકાર દ્વારા વારસાના જતન માટે અનેક યોજનાઓ અમલમાં મૂકવામાં આવી છે: ૧. **પ્રસાદ (PRASHAD) યોજના:** ધાર્મિક સ્થળોના પુનરુદ્ધાર અને માળખાકીય સુવિધાઓ માટે. ૨. **હ્રદય (HRIDAY) યોજના:** હેરિટેજ સિટીઝના વિકાસ માટે. ૩. **એડોપ્ટ એ હેરિટેજ:** સ્મારકોની જાળવણીમાં ખાનગી ક્ષેત્રની ભાગીદારી. ૪. **આઝાદી કા અમૃત મહોત્સવ:** સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના ભૂલાયેલા હીરો અને લોક સંસ્કૃતિને ઉજાગર કરવા માટે.

Important: ઉમેદવારોએ સાંસ્કૃતિક મંત્રાલયની સત્તાવાર વેબસાઇટ અને 'કલ્ચરલ મેપ ઓફ ઈન્ડિયા' ના અહેવાલો નિયમિત જોતા રહેવું જોઈએ.

Action Steps

પ્રકરણ ૧ ના ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ બાદ, તમારે નીચે મુજબના પગલાં લેવા જોઈએ:

૧. **સિલેબસ મેપિંગ:** GPSC ના GS-1 પેપરના ઇતિહાસ અને વારસાના પોઈન્ટ્સને આ પ્રકરણ સાથે સરખાવો. ૨. **નોટ્સ બનાવવી:** આ પ્રકરણમાં બોલ્ડ કરેલા **ગ્લોસરી શબ્દો** (જેમ કે સહિષ્ણુતા, ગતિશીલતા, સાતત્ય) ના ઉપયોગથી પોતાની વ્યાખ્યાઓ બનાવો. ૩. **નકશાની પ્રેક્ટિસ:** ગુજરાતના નકશામાં મુખ્ય સાંસ્કૃતિક સ્થળો (મોઢેરા, પાટણ, સોમનાથ, ધોળાવીરા) ને દર્શાવવાની રોજની ૧૦ મિનિટ પ્રેક્ટિસ કરો. ૪. **તુલનાત્મક કોષ્ટકો:** વિવિધ કલા શૈલીઓ (દા.ત. નગર શૈલી વિ. દ્રવિડ શૈલી) ના તફાવતો સ્પષ્ટ કરો. ૫. **અગાઉના વર્ષના પ્રશ્નો (PYQs):** છેલ્લી ૩ પરીક્ષાઓના વારસાને લગતા પ્રશ્નો લખવાનો પ્રયત્ન કરો. ૬. **વર્તમાન પ્રવાહો:** સાંસ્કૃતિક વારસાને લગતી નવીનતમ ઘટનાઓ (જેમ કે નવી સાઇટ કે પરંપરાને UNESCO નો દરજ્જો મળવો) પર નજર રાખો.

Frequently Asked Questions (FAQs)

પ્રશ્ન ૧: શું ભારતીય સંસ્કૃતિ ખરેખર વિશ્વની સૌથી જૂની સંસ્કૃતિ છે? જવાબ: ભારતીય સંસ્કૃતિ એ મેસોપોટેમીયા અને ઇજિપ્તની સંસ્કૃતિઓની સમકાલીન છે, પરંતુ તે વિશ્વની એકમાત્ર એવી સંસ્કૃતિ છે જેનું **ઐતિહાસિક સાતત્ય** (Continuity) હજુ પણ જળવાયેલું છે.

પ્રશ્ન ૨: GPSC Mains માં સંસ્કૃતિના પ્રશ્નોમાં ડાયાગ્રામનું મહત્વ શું છે? જવાબ: ડાયાગ્રામ (જેમ કે મંદિરના સ્થાપત્યનો નકશો કે સ્તૂપની રચના) તમારા ઉત્તરને વધુ વ્યાવસાયિક બનાવે છે અને સમય બચાવે છે. તે પરીક્ષકને દર્શાવે છે કે તમને વિષયનું ટેકનિકલ જ્ઞાન છે.

પ્રશ્ન ૩: ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ વચ્ચેનો મુખ્ય તફાવત શું છે? જવાબ: ઇતિહાસ એ ભૂતકાળની ઘટનાઓનો સમયાનુસાર અભ્યાસ છે, જ્યારે સંસ્કૃતિ એ ભૂતકાળમાં નિર્મિત મૂલ્યો, કલા, સાહિત્ય અને જીવનશૈલીની વર્તમાનમાં ઉપસ્થિતિ છે.

Practice Questions (MCQs)

Q.૧ નીચેનામાંથી કઈ જોડી યોગ્ય રીતે જોડાયેલી છે? A) મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર - સોલંકી વંશ B) રાણીની વાવ - બાંધકામ ઉદ્યમતી દ્વારા C) ધોળાવીરા - હડપ્પીય સંસ્કૃતિ D) આપેલ તમામ **Answer: D** **Explanation:** આ તમામ વિગતો ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક વારસા સાથે ઐતિહાસિક રીતે સંયોજિત છે.

Q.૨ 'વસુધૈવ કુટુંબકમ' નો વિચાર સૌ પ્રથમ કયા ગ્રંથમાં જોવા મળે છે? A) ઋગ્વેદ B) મહા ઉપનિષદ C) રામાયણ D) ભગવદ્ ગીતા **Answer: B** **Explanation:** મહા ઉપનિષદના અધ્યાય ૬ માં આ શ્લોક જોવા મળે છે જે ભારતની વૈશ્વિક દ્રષ્ટિનો પાયો છે.

Q.૩ 'ચૈત્ય' અને 'વિહાર' માં મુખ્ય તફાવત શું છે? A) ચૈત્ય પૂજાનું સ્થાન છે, વિહાર રહેવાનું B) વિહાર પૂજાનું સ્થાન છે, ચૈત્ય રહેવાનું C) બંને રહેવા માટે છે D) બંને પૂજા માટે છે **Answer: A** **Explanation:** બૌદ્ધ સ્થાપત્યમાં ચૈત્ય એ પ્રાર્થના હોલ છે અને વિહાર એ સાધુઓ માટેનો આશ્રમ છે.

Chapter Summary

આ પ્રકરણમાં આપણે ભારતીય સંસ્કૃતિના પાયાના સિદ્ધાંતો, તેની **વૈવિધ્યમાં એકતા** અને હજારો વર્ષોના સાતત્યનો અભ્યાસ કર્યો. આપણે જોયું કે કેવી રીતે ભારતીય સંસ્કૃતિએ વિદેશી પ્રવાહોને સહિષ્ણુતાથી અપનાવીને પોતાની ઓળખ સમૃદ્ધ કરી છે. મધ્યકાલીન ભક્તિ આંદોલનથી લઈને આધુનિક વૈશ્વિકીકરણ સુધી, ભારતીય મૂલ્યો સતત પરિવર્તનશીલ અને પ્રસ્તુત રહ્યા છે. ગુજરાતના સંદર્ભમાં, અહીંનો વ્યાપારી અને સ્થાપત્યકીય વારસો ભારતની અસ્મિતાનો અવિભાજ્ય અંગ છે. છેલ્લે, મુખ્ય પરીક્ષાના દ્રષ્ટિકોણથી કેવી રીતે વિશ્લેષણાત્મક અભિગમ કેળવવો અને સરકારી યોજનાઓનો ઉપયોગ કરવો તેની સમજ મેળવી.

Important: આ પ્રકરણમાં આપેલી વિગતો જીસીઈઆરટી (GCERT) અને સાંસ્કૃતિક મંત્રાલયના ડેટા પર આધારિત છે. પરીક્ષા પહેલા લેટેસ્ટ કરંટ અફેર્સ માટે અધિકૃત સરકારી મેગેઝિન 'ગુજરાત' અને 'યોજના' વાંચવા ખાસ ભલામણ છે. *_Verify before acting: હંમેશા કોઈપણ સત્તાવાર આંકડાકીય માહિતી માટે જે તે વિભાગની અધિકૃત વેબસાઈટ તપાસવી._*

02

CHAPTER • 02

પ્રકરણ ૨: સિંધુ ખીણની સભ્યતાની કલા અને નગર આયોજન

હડપ્પન સંસ્કૃતિની સ્થાપત્ય શૈલી અને તેના આધુનિક શહેર આયોજન સાથેના સંબંધો

17 મિનિટનું વાચન

પ્રકરણ ૨: સિંધુ ખીણની સભ્યતાની કલા અને નગર આયોજન

સિંધુ ખીણની સભ્યતા, જેને હડપ્પન સંસ્કૃતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, તે ભારતીય ઉપખંડના ઇતિહાસનું સુવર્ણપ્રકરણ છે. આ પ્રકરણ માત્ર ઇતિહાસનો જ નહીં, પરંતુ એક ઉચ્ચ કક્ષાની એન્જિનિયરિંગ અને કલાત્મક સૂઝબૂઝનો દસ્તાવેજ પણ છે. પુરાતત્વીય પુરાવાઓ મુજબ, પછીના નૈઋત્ય એશિયાઈ અને ભારતીય કલા સ્વરૂપોના અનેક પાયાના તત્વો આ પ્રાચીન સભ્યતામાં વિકસેલા જોવા મળે છે. GPSC Mains Paper I (General Studies) ના ટ્રેડિકોણથી, સિંધુ ખીણની સભ્યતાનું નગર આયોજન, કલા સ્થાપત્ય અને આર્થિક ગતિવિધિઓ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. ભારત સરકારના સંસ્કૃતિ મંત્રાલય અને ભારતીય પુરાતત્વ સર્વેક્ષણ (ASI) ના અહેવાલો મુજબ, આ સભ્યતા એટલી પ્રગતિ હતી કે તેના કેટલાક આચારો આજના આધુનિક શહેરોના માટે પણ માર્ગદર્શક બની શકે છે. આ પ્રકરણમાં આપણે તેની કલાત્મક બારીકીઓથી લઈને પ્રશાસનિક માળખા સુધીના દરેક પાસાનું ગહન વિશ્લેષણ કરીશું.

Key Takeaway: સિંધુ ખીણની સભ્યતાનું મહત્વ માત્ર તેના પ્રાચીન હોવામાં નથી, પરંતુ તેની 'ઉપયોગિતાવાદી કલા' (Utilitarian Art) અને 'ગ્રીડ સિસ્ટમ' આધારિત નગર આયોજનમાં છે, જે તેને ગ્રીસ કે મેસોપોટેમિયા જેવી સમકાલીન સભ્યતાઓથી અલગ પાડે છે.

૧. હડપ્પન મૂર્તિકલા: ટેરાકોટા, પથ્થર અને કાંસ્ય શિલ્પોનું તકનીકી વિશ્લેષણ

હડપ્પન સંસ્કૃતિના કલાકારોએ તેમની આજુબાજુ ઉપલબ્ધ સામગ્રીનો ઉપયોગ કરીને જે મૂર્તિઓ બનાવી છે તે તેમની શ્રેષ્ઠ કારીગરીનું ઉદાહરણ છે. હડપ્પન મૂર્તિકલા મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારની સામગ્રીમાં વહેંચાયેલી છે: પથ્થર (Stone), કાંસ્ય (Bronze) અને ટેરાકોટા (Terracotta). ભારતીય કલાના ઇતિહાસમાં આ પ્રથમ વખત હતું કે જ્યારે માનવ આકૃતિઓને આટલી જીવંત અને અંગરચનાની દ્રષ્ટિએ સચોટ રીતે કંડારવામાં આવી હતી. મોહેન્-જો-દડોમાંથી મળી આવેલ 'દાઢીવાળા પુરુષ' (Bearded Man) ની પ્રતિમા તેનું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે. આ મૂર્તિમાં વપરાયેલ સ્ટીટાઈટ (Steatite) પથ્થર અને તેના પર કરવામાં આવેલ બારીક નકશીકામ તે સમયના ઉચ્ચ સામાજિક દરજ્જા અને **કલા સ્થાપત્ય** પ્રત્યેની રુચિ દર્શાવે છે.

બીજી મહત્વની સિદ્ધિ કાંસ્ય પ્રતિમાઓ છે. હડપ્પન કલાકારો 'લોસ્ટ વેક્સ ટેકનિક' (Lost Wax Technique) અથવા 'સીરે પેરડ્યુ' (Cire Perdue) પદ્ધતિથી પરિચિત હતા. આ પદ્ધતિમાં મીણની મૂર્તિ બનાવી તેના પર માટીનું પડ ચડાવવામાં આવતું અને ત્યારબાદ ગરમ કરી મીણને પીગળાવી તેની જગ્યાએ પીગળેલું ધાતુ ભરવામાં આવતું હતું. આ પદ્ધતિ આજે પણ ભારતના ઘણા હસ્તકલા કેન્દ્રોમાં વપરાય છે. 'નર્તકી' (Dancing Girl) ની પ્રતિમા જે મોહેન્-જો-દડોમાંથી મળી આવી છે, તે માત્ર એક કલાકૃતિ નથી પરંતુ તત્કાલીન મહિલાઓની સામાજિક સ્થિતિ, અલંકારો પત્યેનો પ્રેમ અને નૃત્ય જેવી સાંસ્કૃતિક ગતિ-વિધિઓની સાક્ષી પૂરે છે.

ટેરાકોટા કલા સામાન્ય લોકોની કલા હતી. પકવેલી માટીમાંથી બનેલી આ મૂર્તિઓ વધુ પડતી અપરિષ્કૃત (Rough) છે, પરંતુ તે જીવંત હોવાનો અહેસાસ કરાવે છે. તેમાં માતૃદેવીની મૂર્તિઓ, પ્રાણીઓ, પક્ષીઓ અને બાળકોના રમકડાંનો સમાવેશ થાય છે. આ મૂર્તિઓ પરથી જાણવા મળે છે કે હડપ્પન લોકો પ્રકૃતિ પ્રેમી હતા. ટેરાકોટાની મૂર્તિઓમાં 'પિંચિંગ પદ્ધતિ' (Pinching Method) નો ઉપયોગ થતો હતો, જેમાં આંગળીઓ દ્વારા દબાવીને ચોક્કસ આકાર આપવામાં આવતો હતો.

મૂર્તિકલાના વિવિધ સ્વરૂપોની તુલનાત્મક માહિતી

સામગ્રી	મુખ્ય ઉદાહરણ	તકનીક/વિશેષતા	સ્થાન
TABLE 1			
પથ્થર (સ્ટીટાઈટ)	દાઢીવાળો પુરુષ (Priest King)	બારીક નકશી, શાલ પર ત્રિપાંખડી ભાત	મોહેન્-જો-દડો
પથ્થર (લાલ રેતાળ પથ્થર)	પુરુષ ધડ (Male Torso)	શરીરરચનાનું માનવશાસ્ત્રીય જ્ઞાન	હડપ્પા
કાંસ્ય (ધાતુ)	નર્તકી (Dancing Girl)	લોસ્ટ વેક્સ કાસ્ટિંગ, આભૂષણો	મોહેન્-જો-દડો
ટેરાકોટા (માટી)	માતૃદેવી (Mother Goddess)	હાથથી બનાવેલી (Pinching Method)	વિવિધ સ્થળો

Case Study: હડપ્પાનું લાલ રેતાળ પથ્થરનું પુરુષ ધડ

પુરાતત્વશાસ્ત્રીઓ આ મૂર્તિને જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા હતા કારણ કે તેમાં સ્નાયુઓની જે ગોઠવણ દેખાય છે તે અત્યંત પરિપક્વ લાગે છે. આ મૂર્તિ દર્શાવે છે કે હડપ્પન કલાકારોને માનવ શરીરની જીવવિજ્ઞાન સંબંધી પાસાઓની ઊંડી સમજ હતી. તે સમયે 'કલા માટે કલા' નહીં પણ કલામાં **ઐતિહાસિક સાતત્ય** જળવાઈ રહે તેવો અભિગમ હતો.

Warning: પરીક્ષામાં અવારનવાર પૂછાય છે કે શું હડપ્પન લોકો લોખંડથી પરિચિત હતા? યાદ રાખવું કે હડપ્પન સભ્યતા 'કાંસ્ય યુગીન' સભ્યતા હતી, તેઓ લોખંડ (Iron) થી પરિચિત નહોતા (વેરિફાય કરો: ASI ની સત્તાવાર વેબ સાઈટ પર પ્રાચીન ધાતુ વિજ્ઞાનના અહેવાલો). લોખંડનો ઉપયોગ વૈદિક કાળ પછી વ્યાપક બન્યો હતો.

૨. મણકા બનાવવાની કલા અને આભૂષણ ઉદ્યોગ: એક વૈશ્વિક વ્યાપાર કેન્દ્ર

હડપ્પન સંસ્કૃતિમાં 'મણકા બનાવવાનો ઉદ્યોગ' (Bead-making industry) અત્યંત વિકસિત હતો. લોથલ (ગુજરાત) અને ચન્ડુદો તેના મુખ્ય કેન્દ્રો હતા. આ ઉદ્યોગ તે સમયની આર્થિક સમૃદ્ધિનું પ્રતીક છે. મણકા બનાવવા માટે કિંમતી અને અર્ધ-કિંમતી પથ્થરો જેવા કે કાર્નેલિયન (લાલ રંગનો પથ્થર), જેસ્પર, ક્રિસ્ટલ, ક્વાર્ટઝ અને સ્ટીટાઈટનો ઉપયોગ થતો હતો. આ ઉપરાંત ગોળા (Shell), હાથીદાંત અને ટેરાકોટના મણકા પણ લોકપ્રિય હતા.

મણકા બનાવવાની પ્રક્રિયા જટિલ હતી. સૌ પ્રથમ કાચા પથ્થરને ગરમ કરવામાં આવતો, ત્યારબાદ તેને આકાર આપવામાં આવતો અને પછી તેના પર ડ્રિલિંગ મશીન વડે કાણું પાડવામાં આવતું હતું. લોથલમાંથી મળી આવેલા ડ્રિલ મશીનો સાબિત કરે છે કે તેઓ તકનીકી રીતે કેટલા સજ્જ હતા. આ મણકાઓનો વ્યાપાર છેક મેસોપોટેમિયા (આધુનિક ઇરાક) અને મધ્ય એશિયા સુધી ફેલાયેલો હતો. મેસોપોટેમિયાના અભિલેખોમાં ભારત માટે 'મેલુહા' શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે, જે મુખ્યત્વે આ વેપારી સંબંધોને પુષ્ટિ આપે છે.

હડપ્પન લોકો આભૂષણ પ્રિય હતા. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બંને કંઠહાર, વિંટી અને બંગડીઓ પહેરતા હતા. સ્ત્રીઓ કમરપટ્ટો (Girdles), બાજુબંધ અને ઝાંઝર પણ પહેરતી હતી. આ આભૂષણોમાં સોનું, ચાંદી અને તાંબાનો ઉપયોગ પણ જોવા મળે છે. ગુજરાતના મોઢેરા નજીકના વિસ્તારો અને કચ્છના ધોળાવીરામાં મણકા બનાવવાની ઘણી કાર્યશાળાઓ (Workshops) મળી આવી છે, જે દર્શાવે છે કે પ્રાચીન ગુજરાત એશિયાનું 'ઔદ્યોગિક હબ' હતું.

મણકા બનાવવાની તકનીકી પ્રક્રિયાના તબક્કાઓ:

1. **કાચા માલની પસંદગી:** નદીના પટમાંથી મળી આવતા ગોળાકાર પથ્થરોની પસંદગી.
2. **હીટ ટ્રીટમેન્ટ:** પથ્થરનો લાલ રંગ નિખારવા માટે તેને પકવવાની પ્રક્રિયા.
3. **નક્શીકામ (Chipping):** પથ્થરના બિનજરૂરી ભાગોને કાઢી નાખી પ્રાથમિક આકાર આપવો.
4. **ગ્રાઇન્ડિંગ અને પોલિશિંગ:** મણકાને ચમક આપવા માટે તેને ઘસવાની પ્રક્રિયા.
5. **ડ્રિલિંગ:** અત્યંત બારીક સાધનો વડે મણકાની વચ્ચે છીદ્ર પાડવું (આ સૌથી અઘરો તબક્કો હતો).

Example: લોથલની બીડ મેકિંગ ફેક્ટરી

લોથલમાં સાત રૂમવાળું એક આખું માળખું મળી આવ્યું છે જેનો ઉપયોગ મણકા બનાવવા માટે થતો હતો. અહીંથી અર્ધ-તૈયાર મણકા, પથ્થરના ટુકડા અને ભઠ્ઠીઓ મળી આવી છે. આ સ્થળ સાબિત કરે છે કે હડપ્પન લોકો 'માસ પ્રોડક્શન' (જથ્થાબંધ ઉત્પાદન) ના સિદ્ધાંતથી પરિચિત હતા. આ પ્રકારના એકમો સામાજિક વિભાજન અને શ્રમ વિભાજન (Division of Labor) દર્શાવે છે.

Note: હડપ્પન કલામાં **ભૌગોલિક સંકેત (GI Tag)** જેવી વિભાવના જો આજે હોત, તો લોથલના મણકાને ચોક્કસ-પણે તેનો દરજ્જો મળ્યો હોત. આ કલા આજે પણ ખંભાતના 'અકીક' ઉદ્યોગમાં જીવંત જોવા મળે છે, જે **સાંસ્કૃતિક આદાનપ્રદાન** અને ઔદ્યોગિક સાતત્યનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ છે.

૩. નગર આયોજન: પ્રાચીન ઇજનેરી કૌશલ્યનો અજોડ પરિચય

જો સિંધુ ખીણની સભ્યતા સૌથી વધુ જાણીતી હોય, તો તે તેના **નગર આયોજન** માટે છે. આ કોઈ આકસ્મિક રીતે વિકસેલા ગામડાં નહોતા, પરંતુ યોગ્ય આયોજન સાથે બનાવેલા શહેરો હતા. દરેક શહેર મુખ્યત્વે બે ભાગમાં વિભાજિત હતું: ૧. પશ્ચિમનો કિલ્લો (Citadel) અને ૨. પૂર્વનું નીચલું શહેર (Lower Town). આ વિભાજન સામાજિક વંશવેલો અથવા પ્રશાસનિક

વ્યવસ્થાનો નિર્દેશ કરે છે.

કિલ્લાવાળો ભાગ ઊંચાઈ પર હતો, જ્યાં શાસક વર્ગ રહેતો હોવાનું માનવામાં આવે છે. અહીં જાહેર ઇમારતો જેવી કે 'વિશાળ સ્નાનાગાર' (Great Bath) અને 'અન્નભંડાર' (Granary) આવેલા હતા. મોહેન-જો-દડોનું સ્નાનાગાર એ પ્રાચીન વિશ્વની સૌથી પ્રભાવશાળી જાહેર સ્થાપત્ય કૃતિ છે. તે માત્ર ધાર્મિક હેતુ માટે જ નહીં, પરંતુ ઈજનેરી કૌશલ્ય માટે પણ પ્રખ્યાત છે. તેમાં પાણીના લીકેજને રોકવા માટે બિટુમેન (કુદરતી ડામર) નું પડ લગાવવામાં આવ્યું હતું. આ વ્યવસ્થા 'વોટર પ્રૂફિંગ' નો વિશ્વનો સૌથી જૂનો પુરાવો છે.

નીચલું શહેર સામાન્ય નાગરિકો, કારીગરો અને વેપારીઓ માટે હતું. અહીં ઘરોની લાઈન સીધી રેખામાં હતી જે એકબીજાને કાટબૂજો છેદતી હતી. આ પદ્ધતિને 'ગ્રીડ સિસ્ટમ' (Grid System) કહેવામાં આવે છે. ઘરોમાં પાકી ઈંટોનો ઉપયોગ થયો હતો, જે તે સમયની મેસોપોટેમિયન સભ્યતામાં જોવા મળતી કાચી ઈંટો કરતાં ઘણી ચઢિયાતી હતી. મોટાભાગના મુખ્ય પુરાતત્વીય સ્થળોએ ઈંટોનું કદ ૪:૨:૧ ના ગણિત મુજબના ગુણોત્તરમાં જોવા મળે છે, જોકે નાના કે ગ્રામીણ સ્થળોએ સ્થાનિક જરૂરિયાત મુજબ તેમાં નજીવો તફાવત જોવા મળી શકે છે. (વેરિફાય કરો: ASI ના સાઇટ રિપોર્ટ્સ પરથી ઈંટોના વિવિધ માપો અંગેની વિગતો).

નગર આયોજનની મુખ્ય વિશેષતાઓ

ગ્રીડ નેટવર્ક: રસ્તાઓ ઉત્તર-દક્ષિણ અને પૂર્વ-પશ્ચિમ દિશામાં હતા, જેથી કુદરતી પવનોથી રસ્તાઓની સફાઈ આપોઆપ થઈ જતી.

પાકી ઈંટોનો વપરાશ: ભઠ્ઠીમાં પકવેલી ઈંટોનો ઉપયોગ ભીનાશ અને પાણીના નુકસાન સામે રક્ષણ આપતો હતો.

કિલ્લાબંધી: દુશ્મનો અને પૂરથી બચવા માટે શહેરની આસપાસ મજબૂત દિવાલો બનાવવામાં આવતી હતી.

રહેણાંક વ્યવસ્થા: મોટાભાગના ઘરોમાં મધ્યમાં આંગણું, રસોડું અને અલગ સ્નાનગૃહ હોતું હતું. કેટલાક ઘરો બે માળના પણ હતા.

Case Study: ધોળાવીરા (કચ્છ) નું વિશિષ્ટ આયોજન

અન્ય હડપ્પન શહેરો બે ભાગમાં વહેંચાયેલા હતા, પરંતુ ગુજરાતનું ધોળાવીરા ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલું હતું: ૧. કિલ્લો (Citadel), ૨. મધ્ય નગર (Middle Town) અને ૩. નીચલું નગર (Lower Town). આ ઉપરાંત ધોળાવીરા તેની 'જળ સંચય પ્રણાલી' (Water Harvesting System) માટે પ્રખ્યાત છે. રણના કાંઠે હોવા છતાં, તેઓએ વરસાદી પાણીને સંગ્રહ કરવા માટે વિશાળ ટાંકીઓ અને નહેરોનું નિર્માણ કર્યું હતું. આ આધુનિક જળપ્લાવિત ક્ષેત્ર વ્યવસ્થાપનનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

Important: GPSC ના પ્રશ્નપત્રમાં જ્યારે નગર આયોજન વિશે પૂછાય, ત્યારે 'સ્ટાન્ડર્ડાઈઝેશન' (ઈંટોનું કદ), 'ગ્રીડ સિસ્ટમ' અને 'સેનિટેશન' (સ્વચ્છતા) જેવા શબ્દોનો ઉલ્લેખ અનિવાર્ય છે. પશ્ચિમ એશિયાની સભ્યતાઓ કરતા હડપ્પન સભ્યતા અહીં જ સર્વોપરી સાબિત થાય છે.

૪. ભૂગર્ભ ગટર વ્યવસ્થા: સ્વચ્છતા અને જાહેર સ્વાસ્થ્ય પ્રત્યેની જાગૃતિ

સિંધુ ખીણની સભ્યતાની સૌથી આશ્ચર્યજનક બાબત તેની ભૂગર્ભ ગટર વ્યવસ્થા છે. ઇતિહાસમાં અન્ય કોઈ પણ સમકાલીન સભ્યતાએ જાહેર આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા પર આટલું ધ્યાન આપ્યું નથી. દરેક ઘરની ગટર રસ્તાની મુખ્ય ગટર સાથે જોડાયેલી હતી. આ આખી વ્યવસ્થા ઢાંકેલી હતી, જે દર્શાવે છે કે તેઓને રોગચાળો ફેલાવાની અને મચ્છરોની સમસ્યાની ખબર હતી.